

ԻՐԱՎԱՀԱՍԿԱՑՄԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐԸ

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ ԳԱԳԻԿ

«Երևանի «Հայրուսակ» Համալսարան»

Իրավագիտության և միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտի

Մասնավոր և հանրային ամբիոնի դասախոս,

ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի

և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ,

DOI: 10.63925/18294847-2026.bi21-10

Ամփոփագիր. Սույն գիտական հոդվածում հանգամանորեն քննարկվում են իրավահասկացման տիպաբանության տեսակները, չափանիշները, դրանց տեսական և գործնական նշանակությունը:

Իրավահասկացման տիպաբանությունը գիտական դասակարգում է, այսինքն՝ ըստ էական հատկանիշների իրականացված դասակարգում, ընդ որում՝ ըստ կառուցվածքի առանձնացվում են տիպաբանության երկու հիմնական տեսակ՝ էմպիրիկ (փորձարարական) և տեսական:

Իրավահասկացման էմպիրիկ տիպաբանությունը կառուցվում է իրավահասկացման տարբեր սուբյեկտների իրավական ընկալումների մասին փորձնական տվյալների մշակման և մեկնաբանման հիման վրա, իսկ իրավահասկացման տեսական տիպաբանությունը ենթադրում է որոշակի իդեալական մոդելի կառուցում՝ հիմնավորված տեսական մտքի և տարբեր հայեցակարգերի քննական վերլուծության վրա:

Բանալի բառեր. տիպաբանություն, իրավահասկացում, էմպիրիկ և տեսական տիպաբանություն, իրավունքի էություն, օբյեկտիվ-իդեալիստական և սուբյեկտիվ իրեալիստական մոտեցումներ:

Ներածություն

Իրավունքի տեսության և իրավակիրառ պրակտիկայի տեսանկյունից խիստ արդիական է իրավահասկացման տիպաբանության հիմնախնդիրների գիտական հետազոտումը:

Իրավահասկացման տիպականացումը գիտական-ճանաչողական գործընթաց է, որի շնորհիվ բացահայտվում է իրավունքի և կոնկրետ իրավահասկացման էությունը, բովանդակությունը և գաղափարական-տեսական ակունքները:

Հիմնական հետազոտություն

Իրավահասկացման տիպաբանությունը գիտական դասակարգում է, այսինքն՝ ըստ էական հատկանիշերի իրականացված դասակարգում, ընդ որում՝ ըստ կառուցվածքի՝ առանձնացնում են տիպաբանության երկու հիմնական տեսակ՝ էմպիրիկ և տեսական¹: Իրավահասկացման տիպաբանության առումով տիպաբանության այս երկու տեսակները կարող են բնութագրվել հետևյալ կերպ: Իրավահասկացման էմպիրիկ տիպաբանությունը կառուցվում է իրավահասկացման տարբեր սուբյեկտների իրավական ընկալումների, պատկերացումների, հասկացությունների մասին փորձնական տվյալների քանակական մշակման և ընդհանրացման, իրավական տարբեր պատկերների միջև նմանության, տարբերության հաստատուն հատկանիշերի ֆիքսման, տիպաբանական նկարագրման ու համեմատման արդյունքների համակարգման ու համապատասխան գիտական մեկնաբանման հիման վրա: Որպես էմպիրիկ տիպաբանության օրինակ՝ առաջարկում ենք փիլիսոփա-իրավական ուղղությունների հետևյալ տիպերը. 1) աստվածաբանական, որի կողմնակիցներն իրավունքի էությունը կապում են Աստծո կամքի հետ, 2) բնապաշտական, որի հետևորդներն իրավունքի էությունը տեսնում են բնական բանականության, իշխող տիեզերքի մեջ, 3) օբյեկտիվ իդեալիստական, որի կողմնակիցներն իրավունքի էությունը դուրս են բերում օբյեկտիվ ոգուց՝ գերզգայական գերագույն հոգևոր սկզբից, 4) սուբյեկտիվ իդեալիստական, որն իրավունքի էությունը որոնում է մարդու բանականության, գիտակցության, հոգեբանության մեջ, 5) միստիկական, որի կողմնակիցները բացատրում են իրավունքի էությունն առեղծվածային, գերզգայական հոգևոր ինչ-ինչ ուժերի մեջ, 6) տնտեսական, որի շրջանակներում իրավունքի էությունը բացատրվում է տնտեսական հարաբերություններով, 7) քաղաքագիտական, որը կապում է իրավունքի էությունը քաղաքական հարաբերությունների, քաղաքական գործունեության հետ, 8) սոցիալական (նեղ իմաստով), որի ջատագովները մեկնաբանում են իրավունքը՝

¹ См. у Философский энциклопедический словарь. М., 1983. С. 685.

հենվելով սոցիալական հարբերությունների վրա, 9) ձևական-դոգմատիկ, որն իրավունքի էությունը հանգեցնում է գործող օրենսդրությանը:

Ձգտելով ընդգրկել փիլիսոփա-իրավական տիպերի ողջ բազմազանությունը՝ առանձնացված բնորոշ գծերի հիման վրա, հեղինակը ցույց չի տալիս նրանց միջև եղած փոխկապակցությունները: Տիպերից յուրաքանչյուրն առանձնացված է զուտ էմպիրիկ կերպով և հանդես է գալիս կարծես թե ինքնին, առանց այլ տիպերի հետ կապերի, միասնական համակարգից դուրս:

Նման տեսակի տիպաբանության էական թերությունն է սահմանված օրինաչափության բացակայությունը՝ օրինաչափություն, որը կարող էր էվրիստիկ բնույթ տալ իրավահասկացման տիպաբանության տիպերին: Թերևս ինքը՝ Գ. Գ. Բերնացկին, նշում է, որ տվյալ տիպաբանությունն ունի մի շարք թերություններ: Այն, ըստ երևույթին, երբեք չի կարող ամբողջական լինել: Բավականաչափ ուշադիր հետազոտության դեպքում այս կամ այն մտածողների գործերում միշտ կարելի է գտնել գոյի որևէ ոլորտ, որին հանգեցվում է իրավունքը, և որը չի մտել ելային տիպաբանության մեջ:

Մեկ այլ թերություն կարելի է համարել այն, որ, ասենք, իրավական տարբեր պատմության մեջ այնքան հայտնի բնական իրավունքի տարբեր հայեցակարգերը պետք է, ըստ նոր տիպաբանության, վերաբերեն տարբեր տիպերին՝ մե՛կ բնապաշտական, մե՛կ օբյեկտիվ-իդեալիստական, մե՛կ սուբյեկտիվ-իդեալիստական:

Նշելով էմպիրիկ տիպաբանության թերությունները՝ հարկ է համաձայնել նաև, որ տիպաբանական համակարգեր կառուցելիս այն անհրաժեշտ քայլ (փուլ) է օբյեկտիվ օրինաչափությունների բացահայտման ճանապարհին: Մեր կարծիքով՝ կարևորագույն պայմանն է փոխկապակցությունների բացահայտման և դրանց համապատասխան տեսական տիպաբանության կառուցման համար:

Իրավահասկացման տեսական տիպաբանությունը ենթադրում է որոշակի իդեալական մոդելի կառուցում, որը հանդես կգա որպես բազում առանձին կոնկրետ իրավական պատկերների հետազոտման և տաքսոնոմիկ նկարագրությունների արդյունքում հայտնաբերված հատկանիշների ամբողջականության ընդհանրացված ամբողջականություն: Տեսական տիպաբանության սկզբունքն է իրավահասկացման համակարգային ընկալումը, ինչը ենթադրում է առանձին տիպերի միջև գոյություն ունեցող համակարգաստեղծ կապերի, օրինաչափությունների առանձնացում: Կարծում ենք՝ հենց այդպիսի տիպաբանությունն է առավել արդյունավետ կոգնիտիվ իմաստով՝

ծառայելով որպես օբյեկտի բացատրման և դրա տեսության կառուցման գլխավոր միջոցներից մեկը:

Որպես օրինակ կարելի է բերել նորմազոյացման տիպաբանությունը՝ ըստ օբյեկտի: Դրա իմաստն այն է, որ վերլուծված նյութի դիտարկման ու ամփոփման հիման վրա առանձնացվում են սուբյեկտներ, որոնք իրավական տարբեր տեսությունների շրջանակներում դիտարկվում են որպես իրավաստեղծության աղբյուրներ: Դրա հիման վրա առանձնացվում են իրավահասկացման հիմնական տիպերը, օրինակ՝ աստվածաբանականը, բնական-իրավականը, պատմականը (ազգային-պահպանողական ֆորմացիոնը), պոզիտիվ-իրավաբանականը:

«Այնտեղ, որտեղ ամենազոր նորմատու է հանդիսանում Աստվածը, մենք գործ ունենք աստվածաբանական (տեոլոգիական՝ լատինական theos-աստված բառից) իրավահասկացման հետ: Մարդու բնությունից (էությունից), նրա բանականությունից և խղճից է ածանցվում բնական իրավունքը: Ազգային-պահպանողական իրավահասկացման աղբյուր է ազգի մենթալիտետը, նրա վաղնջական թագին, որն աղբյուրի պես սնում է ժողովրդի սովորութային իրավունքը և նրա էթնո-ազգային իրավական ավանդույթը: Իրավունքի ֆորմացիոն հասկացումը կապում է այն հասարակության պատմության որոշակի փուլին՝ ստրկատիրական, ավատատիրական, բուրժուական, սոցիալիստական և այլն: Այն հիմնված է հասարակական կարգի հանդեպ իրավունքի ծառայողական դերի վերլուծության, առաջնային արժեքների նրա կախվածության, պատմական տվյալ դարաշրջանի համար իրավական կարգավորման համակարգաստեղծ հիմնավորումների վրա: Պոզիտիվ-իրավական տեսակետից իրավունքի աղբյուր է հանդիսանում պետական իշխանությունը»²:

Տեսական տիպաբանության օրինակ կարող է ծառայել «արտահայտման ձև-հասարակական գիտակցություն-իրավական հասարակական հարաբերություններ» չափանիշի վրա հենվող տիպաբանությունը: Այս չափանիշը, որն առաջարկվել է դեռ անցյալ դարում (Ն. Ն. Ալեքսեև), իսկ գուցե ավելի վաղ, սակայն առավել լայն տարածում է գտել մեր օրերում: Դրան համապատասխան, տարբերակում են իրավահասկացման

² См. у Баранов П. П. Швак В. Ю. Несмеянов Е. Е. Лукьянов А. И. Контарев А. А. Философия права: Учебное пособие. - Ростов-на-Дону. - 2002. - С. 12.

երեք հիմնական տիպ՝ նորմատիվային, բնական-իրավական (բարոյական) և սոցիոլոգիական³:

Հատկանշական է, որ նշված դասակարգման կողմնակիցներն ամենատարբեր կարծիքներ ունեն իրավահասկացման նշված տիպերի սոցիալական նշանակության վերաբերյալ: Առավել հաճախ համաձայնում են, որ իրավահասկացման բոլոր տիպերը (նորմատիվային, բնական-իրավական և սոցիոլոգիականը) «ունեն իրենց հիմքերը» և իրավական ֆենոմենի այս կամ այն կողմի արտացոլումն են: Այս կապակցությամբ՝ հատկանշական է Օ. Է. Լեստի տեսակետը. «Հայեցակարգերից յուրաքանչյուրն արտահայտում է իրավունքի իրական կողմը և ծառայում է նրա իրականացմանը: Այսպես, իրավունքի բարոյական ընկալումը կարևոր է ինչպես իրավական դաստիարակության, այնպես էլ գործող իրավունքի զարգացման համար: Առանց իրավունքի նորմատիվային հասկացման՝ գործնականում անհասանելի են իրավական հարաբերությունների կայունությունն ու որոշակիությունը, ինչպես նաև օրինականությունը՝ պետական մարմինների և պաշտոնատար անձանց գործունեության մեջ: Վերջապես, միայն սոցիալական հասկացման միջոցով է իրավունքը ձեռք բերում կոնկրետություն և գործնական իրագործում. առանց դրա այն մնում է դեկլարացիա, տեքստերի կամ բարոյական մաղթանքների համակարգ»⁴:

Որպես տնտեսական տիպաբանության օրինակ կարելի է բերել նաև Յու. Ա. Բասկինի առաջարկած տիպաբանությունը: Գիտնականն առանձնացնում է իրավահասկացման հետևյալ հիմնական տիպերը. 1) մետաֆիզիկական, որը տեսնում է իրավունքի հիմքն ու նրա ծագման պատճառները սոցիալական գործոններից դուրս (և վեր), 2) մարդաբանական, որն իրավունքի հիմք է ճանաչում մարդու (անհատի) բնությունը, 3) սոցիոլոգիական, որի կողմնակիցները համարում են, որ իրավունքը հասարակական կապերի և հարաբերությունների արդյունք է⁵: Այստեղ հեղինակը ոչ միայն ֆիքսում է իրավական տարբեր պատկերների հաստատուն հատկանիշները, դրանց միջև եղած նմանություններն ու տարբերությունները, ոչ միայն թվարկում է որոշակի հատկություններով օժտված բազմապիսի տիպեր, այլև սահմանում է դասակարգիչ որոշակի չափանիշ, մեր

³ Տե՛ս օրինակ, **Лившиц Р.З.** Государство и право в современном обществе: необходимость новых подходов //Советское государство и право. - 1990. - № 10. - С. 18-19, Лейст О. Э. Три концепции права Государства и право. - 1991. - № 12. - С. 3-11; Честнов Л.И. Типы правопонимания / Проблемы теории права и государства. Под ред. В.П. Сальникова. СПб. - 1999 С. 65-72. Поляков А.В. Общая теория права. Курс лекций. СПб. - 2001.Ц37; Назаренко Г.В. Теория права и государства. М. - 2001. - С. 11-12.

⁴ Տե՛ս **Лейст О.Э.** Три концепции права //Государство и право. - № 1991. - № 12. - С.7.

⁵ Տե՛ս **Баскин Ю.Я.** Очерки философии права. Сыктывкар. - 1996 С.4.

կարծիքով՝ որպես հիմք ընդունելով «բնություն-մարդ-հասարակություն» համակարգաստեղծ փոխկապակցությունը:

Տեսական տիպաբանություն է առաջարկում նաև Վ. Ս. Ներսեսյանցը: Իր՝ զարգացվող ազատական-իրավաբանական տեսության մեջ նա առանձնացնում է իրավահասկացության երկու հիմնական տիպ՝ իրավաբանական և լեգիստական: Գիտնականի կարծիքով. «Իրավական մտքի և իրավաբանության պատմությունն ու տեսությունը ներթափանցված են իրավահասկացման երկու հակադարձ տիպերի պայքարով: Իրավունքի հասկացման և իրավունքի հասկացության մեկնաբանման երկու տիպերը կարելի է անվանել որպես իրավաբանական («իրավունք» բառից) և լեգիստական (լատինական Lex՝ օրենք բառից)»⁶: Այս տիպաբանության հիմքում դրված է «իրավունքի և օրենքի նույնացման կամ տարբերակման պահը»⁷:

Իրավաբանական իրավահասկացման համար իրավունքը ոչ միայն կամայական և սուբյեկտիվ հրահանգ է, այլ օբյեկտիվ և ինքնուրույն, սեփական (օրենսդրի կամքից անկախ) բնույթ, էություն, յուրահատկություն, մի խոսքով՝ իր սկզբունքն ունեցող որոշակի բան: Իրավունքի այդ սկզբունքը ձևական հավասարության սկզբունքն է, որն «արտահայտում է իրավունքի էությունն ու առանձնահատկությունը, կազմում իրավունքի տարբերակությունը սոցիալական այլ կարգավորիչներից, նորմերից և երևույթներից»⁸: Իրավաբանական իրավահասկացման շրջանակներում Վ. Ս. Ներսեսյանցն առանձնացնում է ազատական-իրավաբանական տիպը՝ համաձայն որի իրավունքը «մարդկանց ազատության համընդհանուր և անհրաժեշտ ձևն է»⁹:

Ինչպես և Վ. Ս. Ներսեսյանցը, իրավահասկացման երկու հիմնական ձև է նշում նաև Վ. Ս. Չետվերնինը: Սակայն օգտագործելով տիպաբանության նոր չափանիշը՝ «իրավունքի և օրենքի տարբերակման կամ նույնացման» սկզբունքը, գիտնականը տիպաբանությանը տալիս է տերմինաբանական նոր ձևավորում՝ առանձնացնելով պոզիտիվիստական և ոչ պոզիտիվիստական տիպերը: Ըստ գիտնականի կարծիքի՝ իրավահասկացման պոզիտիվիստական տիպը հանգում է իրավունքի և օրենքի

⁶ Տե՛ս **Нерсесянц В. С.** Философия права Гегеля. М. – 1998. – С. 133. Нерсесянц В. С. Философия права: Учебник для вузов. М. – 2006. – С 32. Различие и соответствие права и закона как междисциплинарная проблема. Вопросы философии права. М. – 1973. Из истории правовых учений: два типа правопонимания. Политические и правовые учения проблемы исследования и преподавания. М. – 1978. – Право и закон. – М. – 1983.

⁷ Տե՛ս **Нерсесянц В. С.** Философия права. Учебник для вузов. – М. – 2006. – С. 32.

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

նույնացմանը (լայն իմաստով): Իրավունքի տակ պոզիտիվիստները հասկանում են «ցանկացած օրենքներ, վարչական ակտեր, դատական որոշումներ և ընդհանրապես պետական իշխանության բոլոր հրամանները՝ անկախ դրանց բովանդակությունից»¹⁰:

Իրավահասկացման այս տիպի ներսում տարբերակվում են իրավունքի երկու տեսակի հասկացում՝ լեգիտական և սոցիոլոգիական¹¹:

Իրավահասկացման ոչ պոզիտիվիստական տիպը ներառում է քաղաքական-իրավական մտքի տարբեր ուղղություններ, որոնցում «անց է կացվում իրավունքի և օրենքի տարբերակում, բացատրվում է իրավունքի գերակայությունն օրենքի հանդեպ»: Ոչ պոզիտիվիստական տեսակետից «իրավունքն իրավացի է ոչ այն պատճառով, որ այն գրված է օրենքում և գոյություն ունի պաշտոնական ձևով, այլ՝ բովանդակությամբ: Օրենքները պետք է լինեն իրավական, պետք է պարունակեն իրավական նորմեր, սակայն իրականում օրենքներն իրենց բովանդակությամբ կարող են լինել ոչ իրավական, կամայական»¹²: Իրավահասկացման այս տիպին է դասում Վ. Ս. Չետվերնինն իրավունքի էթիկական և իրավաբանական հասկացումը¹³: Միևնույն ժամանակ, գիտնականն իրեն համարում է ազատական-իրավաբանական տիպի իրավահասկացման կողմնակից, իսկ այդ տիպը (ինչպես կարելի է հասկանալ հեղինակի դատողություններից) վերաբերում է ոչ պոզիտիվիստական տիպի տարատեսակին, որի շրջանակներում էլ տրվում է «իրավունքի բուն իրավաբանական հասկացությունը, այսինքն՝ այն հասկացությունը, որը համապատասխանում է «իրավունք» տերմինին և բառին»¹⁴:

Կարծում ենք, որ Վ. Ս. Ներսեսյանցի և Վ. Ա. Չետվերնինի կողմից առաջարկված՝ իրավունքի և օրենքի հարաբերակցության չափանիշն ընդհանուր առմամբ արժանի է ուշադրության, քանի որ, անշուշտ, բացահայտում է որոշակի հաստատուն կապը՝ օրինաչափությունը, որը թույլ է տալիս առանձնացնել իրավահասկացման համապատասխան տիպերը: Դրա հետ մեկտեղ որոշակի կասկածներ է հարուցում դրա աստիճանավորման ճշտությունը: Այսպես օրինակ՝ դժվար է համաձայնել Վ. Ա. Չետվերնինի այն կարծիքին, թե իրավունքի սոցիալական հասկացումը հանգում է միայն

¹⁰ Ст'у Четвертин В.А. Понятия права и государства. Введение в курс теории права и государства. – М. – 1997. – С. 11.

¹¹ Ст'у նույն տեղում, էջ 37:

¹² Նույն տեղում, էջ 12:

¹³ Նույն տեղում, էջ 37:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 20:

վերջինիս մեկնաբանման՝ որպես սուկ «ցանկացած դատական որոշումների», առավել ևս «պետական իշխանության հրամանների՝ անկախ դրանց բովանդակությունից»։ Ինչպես մենք ցույց կտանք հետագա շարադրանքում, սոցիոլոգիական իրավահասկացման տեսակետից իրավունքն առաջին հերթին «կենդանի» հասարակական հարաբերություններն են, որոնք միայն ձևակերպվում են դատական որոշումներով։ Իրավունքը բխում է բուն կյանքից, այլ ոչ պետական իշխանությունից։

Ոչ այնքան հիմնավոր ենք կարծում նաև ազատական-իրավաբանական հայեցակարգի կողմնակիցների կողմից պաշտպանվող այն դրույքը՝ համաձայն որի իրավունքի իրավաբանական հասկացությունը հնարավոր է ձևակերպել միայն ոչ պոզիտիվիստական իրավահասկացման շրջանակներում, իսկ մյուս բոլոր հասկացությունները (լեգիստական, սոցիոլոգիական, էթիկական) իրավաբանական չեն՝ այս բառի բուն իմաստով։ Ակնհայտ է, որ լիբերտարական (ազատական) հայեցակարգի կողմնակիցները չափից ավել են նեղացնում «իրավաբանական» հասկացության սահմանները՝ գործածելով այն միայն ազատության գաղափարի վերաբերյալ։ Ընդ որում՝ դա արվում է արհեստականորեն, քանի որ ժամանակակից իրավական գիտության մեջ «իրավաբանական» հասկացությունն ընկալվում է այլ կերպ, քան անտիկ աղբյուրներում։ Այդ իսկ պատճառով չարժե դիմել **jus** լատինական բառի արխայիկ մեկնաբանություններին, առավել ևս բացարձակացնել դրա անտիկ ժամանակների իմաստը ժամանակակից գիտական հայեցակարգեր կառուցելիս¹⁵։

Հակառակ դեպքում, հետևելով նման տրամաբանությանը, անհրաժեշտ կլինի վերանայել ժամանակակից իրավական գիտության հասկացողական ողջ ապարատը համապատասխանեցնելու համար այն պատմականորեն ավելի վաղ և, հետևաբար, տերմինների ավելի ճշտիվ մեկնություններին¹⁶։

Իրավաբանական գրականության մեջ տարածված է դուալիստական դասակարգում, որի շրջանակներում առանձնացվում են իրավունքի հասկացության վերաբերյալ երկու մոտեցում՝ լայն և նեղ¹⁷։ Այս դասակարգման հիմքում ընկած է նորմատիվայնության չափանիշը։ Եթե իրավունքը մեկնաբանվում է որպես պետության

¹⁵ Տե՛ս **Нерсесянц В. С.** Философия права Гегеля. М., - 1998. - С. 169-170.

¹⁶ Հարկ է նշել, որ տվյալ դեպքում խոսքը հենց ազատական-իրավաբանական հայեցակարգի շրջանակներում կառուցված իրավահասկացման տիպաբանության մասին է, ոչ թե ընդհանուր առմամբ հեղինակի սկզբունքային պահերի մեծ մասի հետ համաձայն լինելը։

¹⁷ О понимании советского права. «Круглый стол // Советское государство и право. - 1979. - № 7. - С. 56-74; -1979. - N 8. - С. 48-77.

կողմից ապահովվող նորմերի համակարգ, ապա դա իրավահասկացման այսպես կոչված «նեղ» կամ նորմատիվային իրավահասկացումն է: Իսկ եթե նորմատիվայնության հատկանիշի հետ իրավունքի հասկացության մեջ մտնում են նաև իրավահարաբերությունները, իրավագիտակցությունը, ապա նման իրավահասկացումը տվյալ դասակարգման շրջանակներում համարվում է «լայն»: Իր առանձնահատկության պատճառով (որպես չափանիշ՝ նորմատիվայնության հատկանիշի ընդունումը) տվյալ տիպաբանությունը կիրառվում է գլխավորապես և առաջին հերթին իրավունքի նորմատիվ հասկացման շրջանակներում: Ինչպես նշում է «իրավունքի ժամանակակից նորմատիվային հասկացման» ջատագով Մ. Ի. Բայտինը՝ տվյալ հարցի վերաբերյալ «տարբեր գիտնականների առավել ուշադրության արժանի հայացքների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նրանք չեն հերքում եզրակացությունն առ այն, որ հայրենական իրավագիտության զարգացման ընթացքում ձևավորվեց իրավահասկացման երկու ուղղություն՝ նորմատիվային և լայն»¹⁸: Ընդ որում՝ լայն մոտեցմանը, «ի տարբերություն նորմատիվայինի, հատուկ է իրավունքի տակ հասկանալ ոչ միայն նրա նորմերը, այլ և իրավական երևույթները՝ ընդհուպ իրավունքի նույնացումը հասարակության համակարգի հետ, մինչև իրավունքի պոկումը պետությունից, բնական իրավունքի հակադրումը պոզիտիվայինի, այսինքն՝ պետության մեջ պաշտոնապես գործող իրավունքին, իրավունքի և օրենքի «իրավական» և «ոչ իրավական» (հակաիրավական) օրենքի տարբերակում և այլն»¹⁹:

Մ. Ի. Բայտինը նորմատիվային իրավըմբռնման դիրքերից քննադատորեն է գնահատում Վ. Ս. Ներսեսյանցի՝ ավելի վաղ առաջարկված տիպաբանությունը, որի շրջանակներում առանձնացվում է երեք հիմնական մոտեցում՝ նորմատիվային, լայն և այն մոտեցումը, «որի ներկայացուցիչները հիմնավորում են այնպիսի ըմբռնում (հասկացություն), որը ելնում է իրավունքի և օրենքի տարբերակման հայեցակարգից»²⁰:

Մ. Ի. Բայտինը, մասնավորապես, նշում է. «Չկան համոզիչ հիմքեր նորմատիվային և լայն մոտեցումների հետ մեկտեղ առանձնացնելու նաև երրորդ՝ որպես ինքնուրույն մոտեցում, քանի որ Վ. Ս. Ներսեսյանցի կողմից դրա հետևորդների թվին դասվող՝

¹⁸ St' u **Байтин М. И.** Сущность права (Современное нормативное право понимание на грани двух веков). М., 2005, с. 54.

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 5:

²⁰ St' u **Нерсесянц В. С.** 1) Право: многообразие определений и единство понятия (Советское государство и право. - 1983. - № 10. - С. 27: 2) Право и закон. М. - 1983. - С. 351-356.

իրավունքի և օրենքի տարբերակման կողմնակիցներն օգտագործում են տվյալ հայեցակարգը՝ որպես իրավունքի լայն ըմբռնման այս կամ այն տարբերակի հիմնական ապացույցներից մեկը»²¹: Համաձայն Մ. Ի. Բայտինի կարծիքի՝ դա ամբողջովին վերաբերում է նաև հենց Վ. Ս. Ներսեսյանցի հայեցակարգին:²²:

Հարկ է նշել, որ որպես ունիվերսալ դասակարգիչ չափանիշ վերցված իրավունքի նորմատիվայնության հատկանիշը, որը թույլ է տալիս բնորոշել այս կամ այն իրավահասկացման «լայնությունը», այնքան էլ ակներև չէ, որքան թվում է նորմատիվային մոտեցման կողմնակիցներին²³: Որպես ելակետ՝ Մ. Ի. Բայտինն առաջարկում է ընդունել իր իսկ կողմից որպես հիմնական պարտադրվող նորմատիվայնության հատկանիշը: Սակայն եթե ժամանակակից հայրենական իրավական գիտության մեջ այդ հատկանիշն իսկապես այդքան հաճախ առաջ է քաշվում որպես հիմնական, դա ամենևին չի նշանակում, որ այն ունիվերսալ է՝ որպես իրավահասկացման տիպերի դասակարգման չափանիշ, և ընդունելի է իրավունքի ընդհանուր տեսության համար:

²¹ См. у Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов. – 200. – С. 44.

²² Բանավեճի մեջ մտնելով Վ. Ս. Ներսեսյանցի հետ և քննադատորեն գնահատելով նրա հայացքները, հատկապես կապված իրավահասկացման տիպաբանության հիմնահարցին՝ Մ. Ի. Բայտինը նկատում է. «թեև, նա (Վ. Ս. Ներսեսյանցը) չի համարում իրեն իրավունքի լայն հասկացման ներկայացուցիչ և նույնիսկ ճանաչում է «իրավունքի բնորոշման մեջ նորմի հետ մեկտեղ նաև դրա ածանցյալները» օրինակ՝ իրավահարաբերության, իրավագիտության, սուբյեկտիվ իրավունքի թվարկման ակներև տրամաբանական անհեթեթությունը: Սակայն երբ նա, հակառակ հենց նոր մեջբերված միանգամայն ճիշտ, մեր կարծիքով, պնդմանը, գալիս է այն եզրակացության, որ «իրավական ձևերը, իրավական հարաբերությունները և այլն, իրավունքի միասնական հասկացության բաղադրիչ մասերը» են, նա ակնհայտորեն հանդես է գալիս իրավունքի լայն հասկացման դիրքերից:

Դրա հետ մեկտեղ, ուշադրություն է դարձնում տվյալ հարցի վերաբերյալ Վ.Ս. Ներսեսյանցի դիրքորոշումը: Արժանին հատուցելով իրավունքի լայն հասկացման կողմնակիցների ջանքերին՝ նա միաժամանակ կարծում է, որ «իրավունքի և օրենքի հարաբերակցության տեսակետից բանավեճն այսօր տարածված իրավունքի հասկացության դեմ կրում է ոչ սկզբունքային բնույթ», քանի որ և սրանք, և նրանք իրենց տեսական կոնստրուկցիաներում մնում են, ըստ էության, օրենսդրության սահմաններում»: Նա առաջարկում է արմատապես վերանայել իրավունքի նորմի և ընդհանրապես իրավունքի մասին այդ, իր խոսքերով ասած, «տարածված» պատկերացումները: Սակայն այն, ինչը Վ. Ս. Ներսեսյանցը համարում է իրավունքի նորմ և մտցնում է իրավունքի հասկացության մեջ, իրական կյանքում ուզում է նա թե ոչ, ոչ այլ ինչ են, քան սովորույթներ, ավանդույթներ, սկզբունքներ մարդկանց վարքի բարոյական կորպորատիվ, կրոնական և այլ կանոններ: Իսկ դա ոչ այլ ինչ է, քան իրավունքի լայն (չափազանց լայն հասկացման տարբերակ, երբ դրա մեջ առաջարկվում է մտցնել ըստ էության ոչ իրավական երևույթներ և հ տարբերություն լայն իրավահասկացման այլ կողմնակիցների, դա կոչ է արմատապես վերանայել իրավական գիտության մեջ ձևավորված պատկերացումն իրավական նորմի մասին» (Байтин М.И. Сущность права Современное нормативное правопонимание на грани двух веков Саратов, 2001. С. 45-46):

²³ Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ տվյալ դեպքում խոսքը ոչ թե նորմատիվայնության, որպես այդպիսին, ճշտիվության, այլ որպես իրավահասկացման տիպերի դասակարգման չափանիշ օգտագործելու բուն հնարավորության մասին է: Դրա հետ մեկտեղ, մեր կարծիքով, նորմատիվայնությունը, անշուշտ, պետք է դիտվի որպես իրավունքի հատկանիշներից մեկը:

Հայտնի է, որ իրավական ոչ բոլոր ուսմունքներն են վերլուծում իրավունքը որպես նորմերի համակարգ: Այսպես, իրավաբանական նորմն առասպել, պատրանք, ֆիկցիա հայտարարած ծայրահեղ ռեալիստների համար²⁴ «նեղ» իրավահասկացումը կլինի այն, որի շրջանակներում իրավունքը մեկնաբանվում է որպես դատական որոշում՝ կոնկրետ գործով, կամ էլ նույնիսկ որպես բուն սոցիալական հարաբերություն (Դ. Ֆրենկ): Իսկ «կենդանի իրավունքի» հասկացությանը նորմատիվայնության պես հատկանիշի ավելացումը, ըստ էության, կնշանակի այդ հասկացության «լայնացում»:

Իրավագիտական գրականության մեջ առաջարկվում է իրավահասկացման տիպաբանական դասակարգում՝ ըստ «տեսություն-պրակտիկա» չափանիշի, ինչն ընդհանուր առմամբ համապատասխանում է մեր առաջարկված մակարդակային աստիճանավորմանը: Այսպես, Ս. Վ. Պոլյակովն առանձնացնում է իրավահասկացման տիպերի դասակարգման երկու հիմք, որոնց համապատասխան՝ առանձնացվում են պրակտիկ և տեսական տիպերը: «Իրավահասկացման պրակտիկ (գործնական) տիպը,— գրում է հեղինակը,— արտացոլվում է հասարակական իրավական գիտակցության մեջ որպես առավել ընդհանուր հատկանիշ, որը բնութագրում է հասարակության վերաբերմունքն իրավունքի հանդեպ, նրա հատուկ «իրավատեսողությունը» և «իրավազգացողությունը»: Ամեն քաղաքակրթություն ունի իրավահասկացման իր սեփական տիպը: Կարելի է առանձնացնել նաև ավելի ընդհանուր խմբեր, օրինակ՝ Արևելքի և Արևմուտքի իրավահասկացումը»:

Ի տարբերություն պրակտիկ իրավահասկացման՝ երկրորդ՝ տեսական տիպը «ձևակերպված է հայեցակարգորեն, իսկ արժեքային պահերը նրանում գաղափարայնացված են և հաճախ քողարկված»: Տեսական իր զարգացման ընթացքում արևմտյան իրավական միտքը ձևակերպել է իրավունքի հասկացման վերաբերյալ **երեք հիմնական տեսական մոտեցում** (իրավահասկացման երեք տեսակ)՝ **բնական-իրավական, էտատիկ** (ազատական) և սոցիոլոգիական²⁵:

Հիմնարար և գիտական-ճանաչողական առումով բավականաչափ հետաքրքիր է Ի. Լ. Չեստնովի առաջարկված իրավահասկացման տիպերի դասակարգումը՝ ելնելով

²⁴ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Зоркин В. Д. Социологическая юриспруденция// История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсисянца М. - 1981. - С. 613-614.

²⁵ Տե՛ս Поляков А. В. Общая теория права. Курс лекций. - СПб. - 2001. - С. 37.

«գիտականության չափանիշը ձևավորող ռացիոնալության երեք տիպերից»²⁶, գիտնականն առանձնացնում է դասակարգման երեք չափանիշ՝ փիլիսոփայական, սոցիոլոգիական, պատմամշակութային:

Փիլիսոփայական չափանիշը ենթադրում է իրավահասկացման տարաբաժանումը տիպերի՝ ըստ որոշակի փիլիսոփայական հայեցակարգին նրանց պատկանելիության սկզբունքի: Փիլիսոփայական չափանիշի շրջանակներում Լ. Ի. Չեստնովը որպես դասակարգիչ հիմքեր է դիտարկում փիլիսոփայական զույգ կատեգորիաներ՝ «նյութական» և «իդեալական» (համապատասխանաբար առանձնացնելով իրավահասկացման մատերիալիստական և իդեալիստական տիպերը), ինչպես նաև «բնական» և «արհեստական» կատեգորիաները: Ընդ որում, համաձայն գիտնականի՝ բնականության չափանիշին համապատասխանում են իրավունքի պատմական դպրոցը, Մ. Ս. Կովալևսկու իրավունքի գենետիկական սոցիոլոգիան, հեգելյան իրավունքի փիլիսոփայությունը, աուտենտիկ մարքսիզմը: Արհեստականության չափանիշին են համապատասխանում XIX և XX դարերի իրավաբանական պոզիտիվիզմը, ԱՄՆ-ի

²⁶ Տե՛ս Լ. Ի. Չեստնովի՝ ռացիոնալության պատմական երեք տիպերի գաղափարը, անշուշտ, արժանի է հատուկ ուշադրության, քանի որ իրավահասկացման հիմնահարցի առումով մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Հեղինակն իր հայեցակարգը հիմնավորում է հետևյալ կերպ. (պատմականորեն կարելի է առանձնացնել գիտականության չափանիշը ձևավորող երեք տիպ Նոր ժամանակի դարաշրջանում, դա դասական ռացիոնալությունն է՝ հիմնված բանականության վրա: XIX դարում դրան փոխարինելու եկավ պոզիտիվիստական ռացիոնալությունը, որը հենվում է փորձի արդյունքում ստացված գիտելիքի և տրամաբանության վրա: XX դարի կեսից ձևավորվում է ռացիոնալության երրորդ տիպը՝ սոցիոմշակութայինը, Գիտականության առաջին երկու չափանիշները համապատասխանում էին իրավունքի փիլիսոփայությանը (նոր ժամանակի դարաշրջանում ներկայացված բնական իրավունքի տեսությամբ) և իրավաբանական պոզիտիվիզմին: Սակայն այսօր նրանք արդեն սպառել են իրենց գիտական ներուժը: Դրանց փոխարինելու եկավ իրավունքի զանազան տեսությունների բավականին խայտաբղետ մի փունջ, որոնք այս կամ այն չափով համապատասխանում էին ժամանակի առավել տարածում գտած փիլիսոփայական հոսանքներին. վերլուծական իրավաբանություն, իրավունքի ֆենոմենոլոգիա և հերմենևտիկա, իրավական էկզիստենցիալիզմ, իրավունքի մարդաբանություն և այլն: Դրանցից յուրաքանչյուրն առաջ է քաշում գիտահետազոտական ծրագրի իր չափանիշները: Հետևաբար, իրավական տեսությունները պետք է համապատասխանեն աշխարհահայեցողական ելային սկզբունքներին, ինչպես նաև մեթոդաբանական բնույթի ավելի կոնկրետ նորմատիվների (այսպես, իրավունքի ֆենոմենոլոգիայի և հերմենևտիկայի համար դա հրաժարումն է «բնական դրույթից», այսինքն՝ օբյեկտի հետ մենախոսությունից և դրա փոխարինումը հասկացում երկխոսությամբ): Սակայն գոյություն ունեն նաև որոշակի ընդհանուր սկզբունքներ, որոնք ճանաչվում են գիտական ողջ հանրության կողմից: Դրանք բավականին ընդհանուր սկզբունքներ են. շարադրանքի պարզություն, պրակտիկայում գիտելիքների կիրառման (իրական կամ պոտենցիալ) հնարավորություն, համապատասխանություն առողջ դատողության ինքնին հասկանալի ժամանակակից մարդկանց մեծամասնության համար) պահանջներին, գիտական արդյունքների ստուգման հնարավորություն»: Այնուհետև Լ. Ի. Չեստնովը նշում է, որ «աշխարհայեցողական (փիլիսոփայական) սկզբունքները բնորոշում են հետազոտման առարկան և ճանաչման մեթոդները, իրավունքի տեսության կառուցվածքը, պրակտիկայի հետ դրա փոխգործակցությունն իրավունքի տեսության տեղը այլ գիտությունների համակարգում, ինչպես նաև գիտելիքների ֆիքսման և փոխանցման այս կամ այն եղանակները: Այս պարամետրերը կարելի է համարել իրավունքի տեսության գիտականության չափանիշներ»./Постклассическая теория права.СПб. - С.22-23/

ժամանակակից գործիքայնությունը (ինստրումենտալիզմ), ինչպես նաև իրավունքի սոցիոլոգիայի որոշ տարբերակները²⁷: Լ.Ի.Չեստնովի առաջարկած տիպաբանության համաձայն՝ **սոցիոլոգիական չափանիշը կապված է** «գիտության սոցիոլոգիայի հետ, որը հիմնական ուշադրությունը դարձնում է ոչ թե կոգնիտիվ (մեթոդաբանական կամ իմացաբանական) ինստիտուտացմանը, այլ նրա «արտաքին» սոցիալական գործոններին»: Այդ չափանիշին համապատասխան՝ առանձնացնում են իրավահասկացման այնպիսի տիպեր, ինչպիսիք են՝ իրավաբանական պոզիտիվիզմը (դոգմատիզմը), բնական իրավունքի արդի տեսությունները, իրավունքի սոցիոլոգիական ուսմունքները²⁸:

Պատմա-մշակութային չափանիշը Լ. Ի. Չեստնովը կապում է տարբեր դարաշրջանների և տարբեր ժողովուրդների իրավահասկացման տարբերությունների հետ (փաստորեն ըստ կրոնական սկզբունքի): Այս տարաբաժանման շրջանակներում առանձնացվում են իրավահասկացման հետևյալ տիպերը՝ մերձավոր-արևելյան քաղաքակրթության իրավահասկացում (պայմանավորված իսլամական ավանդույթի ազդեցությամբ), իրավահասկացություն, հնդկական-բուդդիստական չինական-կոնֆուցիական քաղաքակրթության քաղաքակրթության իրավահասկացում, ճապոնական քաղաքակրթության իրավահասկացում, արևմտյան (քրիստոնեական) քաղաքակրթության իրավահասկացում, ռուսաստանյան իրավահասկացում²⁹:

Առաջարկելով դասակարգել իրավահասկացման տիպերը՝ ըստ փիլիսոփայական, սոցիոլոգիական և պատմամշակութային չափանիշների՝ Ի. Չեստնովը նշում է, որ «իրավահասկացման տիպերի ադեկվատ նկարագրման համար դասակարգման այս երեք չափանիշները պետք է ցույց տրվեն որպես մեկը մյուսին փոխլրացնող, քանի որ դրանցից ոչ մեկը չի տալիս իրավահասկացման ամբողջական պատկերը: Այսպես, փիլիսոփայական չափանիշը տառապում է մտահայեցողությամբ, սոցիալականին, ընդհակառակը, պակասում հայեցողականությունը՝ իրերի դրության փաստական բացատրման առումով, իսկ պատմամշակութային չափանիշները թեև կարծես զերծ են

²⁷ Տե՛ս **Честнов Л. И.** նշվ. Աշխ., էջ 24-25: Քիչ առաջ ընկնելով՝ նշենք, որ Չեստնովը միանգամայն ճիշտ նշել իրավահասկացման տիպաբանության ամենահիմնական ու կարևորագույն չափանիշը. «Բնականի» և «արհեստականի» հիմնախնդրի լուծումն իրավունքի մեջ վերջնական հաշվով բերում է ոչ միայն իրավահասկացման գլոբալ երկու ուղղությունների վաղնջական հակամարտության էության, այլև բուն իրավունքի էության հասկացումի:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 27-28:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 30-31:

այս թերություններից, սակայն սահմանափակված են կոնկրետ քաղաքակրթության նեղ սահմաններով: Եվ միայն երեքը միասին կարող են այս կամ այն չափով ճշտիվ արտացոլել իրավահասկացումը»³⁰:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ կարելի է արձանագրել, որ ժամանակակից իրավաբանական գիտության մեջ նկատելի է իրավահասկացման տեսական տիպաբանությունների կառուցման ընդհանուր միտում: Դրա հետ մեկտեղ, տարբեր մոտեցումների հեղինակներն աշխատում են ոչ միայն բացահայտել իրավահասկացման տարբեր տիպերը դրանց բազմազանության մեջ, այլև կառուցել դրանց համակարգը՝ համապատասխան իրենց հայեցակարգերին բնորոշ կամ, առնվազն, իրենց մոտ կիրառվող դասակարգման չափանիշներին: Այդ չափանիշների բացահայտումը, մեր կարծիքով, անհրաժեշտաբար բերում է իրավունքի մոնոպատկերից դեպի նրա բազմապիսության ընկալման, դեպի գիտակցման այն բանի, որ իրավունքը սոցիալական բարդ ֆենոմեն է, որը կարող է դրսևորվել տարբեր կերպ: Այսպիսով՝ գիտական տարբեր հայեցակարգերի կողմնակիցները տարբեր ճանապարհներով գալիս են այն ընդհանուր գաղափարին, որ անհրաժեշտ է ինտեգրալ, միասնական որոշակի իրավահասկացում: Այստեղ, սակայն, ծագում է հարցերի մի ամբողջ համալիր՝ կապված հենց ինտեգրման սկզբունքների վերաբերյալ տարբեր մոտեցումների, միասնական համակարգի մասին խոսելու հնարավորություն տվող օրինաչափությունների, փոխկապակցությունների ոչ միանման ընկալման հետ: Իրավահասկացման հիմնահարցն աստիճանաբար տեղափոխվում է այդ նոր հարթություն, որտեղ հիմնական է դառնում փիլիսոփայական հենքի մասին հարցը. հենքի, որը թույլ կտա դիտարկել իրավունքն ինչպես իր տարբեր դրսևորումներում, այնպես էլ իր միասնության մեջ:

Եզրակացություն

Իրավահասկացման տիպաբանությունը գիտականորեն հիմնավորված և ըստ էական հատկանիշների դասակարգում է: Ըստ իրավահասկացման բովանդակային կառուցվածքի՝ տարբերակվում են էմպիրիկ (փորձարարական) և տեսական:

Իրավահասկացման էմպիրիկ տիպաբանությունը հիմնվում է փորձնական տվյալների (նյութերի) մշակման և ընդհանրացման արդյունքների վրա, իսկ իրավահասկացման տեսական տիպաբանությունը ենթադրում է որոշակի իդեալական

³⁰ Տե՛ս **Честнов Л.И.** նշվ. աշխ., էջ 29-30:

մոդելի կառուցում՝ իրավունքի վերաբերյալ կոնկրետ հայեցակարգային մոտեցումների հիման վրա:

TYPES AND CRITERIA OF LEGAL UNDERSTANDING TYPOLOGY

HAMBARDZUMYAN GAGIK

Yerevan “Haybusak” University,

Institute of Law and International Relations,

Lecturer at the Chair of Private and Public Law,

Applicant at the Institute of Philosophy, Sociology and Law of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

Abstract. This scientific article is an in-depth examination of the types and criteria of the typology of legal understanding, as well as their theoretical and practical significance. The typology of legal understanding is a scientific classification, that is, a classification premised on essential characteristics. From a structural perspective, typology falls under two main categories: empirical and theoretical.

The empirical typology of legal understanding is based on the processing and the interpretation of experimental data concerning the legal perceptions of various subjects of legal understanding. In contrast, the theoretical typology presupposes the construction of a certain ideal model, based on theoretical reasoning and critical analysis of various concepts.

Keywords: typology, legal understanding, empirical and theoretical typology, essence of law, objective-idealist and subjective-realist approaches.

ТИПОЛОГИЯ ПРАВОПОНИМАНИЯ: ВИДЫ И КРИТЕРИИ

АМБАРЦУМЯН ГАГИК

преподаватель кафедры частного и публичного права
Института юриспруденции и международных отношений
Ереванского университета «Айбусак»
соискатель Института философии, социологии и права НАН РА

Аннотация. В настоящей научной статье подробно рассматриваются виды и критерии типологии правопонимания, а также их теоретическое и практическое значение. Типология правопонимания представляет собой научную классификацию, то есть классификацию, осуществлённую по существенным признакам. При этом по структуре выделяются два основных вида типологии: эмпирическая (экспериментальная) и теоретическая. Эмпирическая типология правопонимания строится на основе обработки и интерпретации экспериментальных данных о правовых восприятиях различных субъектов правопонимания, тогда как теоретическая типология правопонимания предполагает построение определённой идеальной модели, основанной на обоснованной теоретической мысли и критическом анализе различных концепций.

Ключевые слова: типология, правопонимание, эмпирическая и теоретическая типология, сущность права, объективно-идеалистические и субъективно-реалистические подходы.

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Տե՛ս Բարанов П. П. Швак В. Ю. Несмеянов Е. Е. Лукьянов А. И. Контарев А. А. Философия права: Учебное пособие. - Ростов-на-Дону. - 2002. - С. 12.
2. Տե՛ս Բаранов П. П. Швак В. Ю. Несмеянов Е. Е. Лукьянов А. И. Контарев А. А. Философия права: Учебное пособие. - Ростов-на-Дону. - 2002. - С. 12.
3. Տե՛ս օրհնակ, Лившиц Р.З. Государство и право в современном обществе необходимость новых подход //Советское государство и право. - 1990. - № 10. - С. 18-19, Лейст О. Э. Три концепция права Государства и право. - 1991. - № 12. - С. 3-11; Честнов Л.И. Типы правопонимания / Проблемы теории права и государства. Под ред. В.П. Сальникова. СПб. - 1999. - С. 65-72. Поляков А.В. Общая теория права Курс лекций. - СПб. - 2001. - Ц37; Назаренко Г.В. Теория права и государства. - М. - 2001. - С 11-12.
4. Տե՛ս Лейст О.Э. Три компенции права //Государство и право. - № 1991. - № 12. - С.7.
5. Տե՛ս Баскин Ю.Я. Очерки философии права. - Сыктывкар - 1996. - С.4.
6. Տե՛ս Нерсесянц В. С. Философия права Гегеля. - М. - 1998. - С. 133. Нерсесянц В. С. Философия права: Учебник для вузов. - М. - 2006. - С. 32. Различие и соответствие права и закона как междисциплинарная проблема. Вопросы философии права. - М. - 1973. Из история правовых учений два типа правопонимания. Политические и правовые учения проблемы исседования и преподавания. - М. - 1978 - Право и закон. - М. - 1983.
7. Տե՛ս Нерсесянц В. С. Философия права. Учебник для вузов. - М. - 2006. - С. 32.
8. Տե՛ս Четвертин В.А. Понятия права и государства. Введение в курс теории права и государства. - М. - 1997. - С 11.
9. Տե՛ս Нерсесянц В. С. Философия права Гегеля. - М. - 1998. - С. 169-170.
10. О понимании советского права. «Круглый стол // Советское государство и право. - 1979. - № 7. - С. 56-74; 1979. - N 8. - С. 48-77.
11. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). - М. - 2005. - С. 54.
12. Տե՛ս Нерсесянц В. С. 1) Право: многообразие определений и единство понятия (Советское государство и право. - 1983. - № 10. - С. 27: 2) Право и закон. - М. 1983. - С. 351-356.
13. Տե՛ս Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). - Саратов. - 2001. - С. 44.
14. Տե՛ս Зоркин В. Д. Социологическая юриспруденция// История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца М. 1981. С. 613-614
15. Տե՛ս Поляков А. В. Общая теория права. Курс лекций. - СПб. - 2001. - С. 37.
16. Տե՛ս Честнов Л. И. նշվ. Աշխ., էջ 24-25

Հոդվածը գրախոսվել է 23.01.2026

Ներկայացվել է տպագրության 28.01.2026